

SISTEMINIAI ŽODŽIŲ RYŠIAI MOKOMAJAME DVIKALBIAME ŽODYNE

BRONIUS PIESARSKAS

Be savo pagrindinių, absoliučių savybių – garsinio apvalkalo ir prasminio turinio – žodis turi reliacinių savybių, išplaukiančių iš pirmųjų ir pasireiškiančių žodžių tarpusavio ryšiais ir santykiais. Žodžių ryšiai yra labai įvairūs ir sudėtingi. Jei jie pagrįsti kalbos raiška, bus žodžių gramatiniai ryšiai; jei turiniu – semantiniai ryšiai. Taigi žodyje, kaip pagrindiniame kalbos sistemos viename, susipina įvairių kalbos lygmenų absoliučios ir reliacinės savybės. Jų atspindėjimo žodynuose galimybės ir būdai – svarbi leksikografijos problema, ypač aktuali mokomiesiems ir kitokiems žodynams. Tai buvo itin pabrėžta Maskvos sąjunginėje teorinių kalbotyros klausimų konferencijoje [Котелова, 1974, p. 154–155].

Reguliarūs ryšiai tarp leksinio lygmens elementų leidžia kalbininkams teigti, kad vidinė šio lygmens organizacija gana artima kitų lygmenų organizacijai, t. y. ir leksikai būdingas sistemingumas. Vargu ar kas nors dabar nuneigtų leksikos sisteminį pobūdį ir bandytų suvokti ar pateikti ją kaip palaidų leksinių vienetų mechaniską sumą. Šiuo metu išnagrinėtos rusų, anglų ir kitų kalbų daugelio leksinių semantinių grupių (LSG) atskiros mikrosistemos, nors visos žodyninės kalbos sudėties mastu leksinio lygmens sistemingumas dar neįrodytas nė vienoje kalboje.

Aprašydami leksinius semantinius vienetus, kalbininkai remiasi leksikos sistemiskumu ir atskleidžia šios sistemos specifiką. Leksinės semantinės sistemos savitumas pasireiškia visų pirma jos atvirumu ir neapibrėžtu, nesuskaičiuojamu elementų skaičiumi, jos tiesioginiu ryšiu su ekstralingvistine tikrove. Būdamas leksinės semantinės sistemos elementas, žodis paklūsta kalbos sistemos dėsniai, pagal kurį kiekvienas vienetas sąlygoja kitą. Žodžio reikšmei nusakyti neužtenka jį susieti su kokiu nors tikrovės faktu; būtina jį sugretinti su kitais leksiniais vienetais – artimiausiais semantiniiais kaimynais. Leksinėje sistemoje žodžiai nėra taip glaudžiai susieti su nedideliu reguliarios eilės narių skaičiumi; jų ryšiai ne tokie standartiški ir reguliarūs kaip morfologinėje sistemoje. Leksinių semantinių ryšių pagrindu skiriamos žodžių grupuotės yra labai įvairios (sinonimai, antonimai, paronimai, homonimai ir kt.). Sinonimai – žodžiai, artimi reikšmei ir skirtingi forma; paronimų reikšmė skirtinga, o forma panaši; homonimų reikšmė skirtinga, o forma sutampa. Visi jie pri-

klauso paradigminių santykių tipui, o skiriasi vienas nuo kito, kaip matome, nevienodu kalbos raiškos ir turinio santykiavimu. Kalbos sraute žodžiai tarpusavyje santykiauja kitaip – jie jungiasi vieni su kitais į sudėtingesnės struktūros vienetus. Žodžių junglumo ypatybės, tiesiogiai išplaukiančios iš jų semantikos, priklauso sintagminių ryšių tipui. Trečiasis žodžių tarpusavio ryšių tipas – derivaciniai ryšiai. Išvestinių ir sudurtinių žodžių santykiavimas remiasi paralelėmis kalbos raiškos ir turinio modifikacijomis.

Žodžių ryšius ir santykius klasifikuoja ir sistemina specialūs lingvistiniai žodynai (ideografiniai, sinonimų, antonimų, žodžių junglumo ir kt.), parodantys kurių nors leksikos sistemos pusę. Jų struktūra pagrįsta atitinkamų ryšių specifika kalbos sistemoje. Tačiau tas pats žodis įvairiais savo aspektais įeina į skirtingas grupuotes, siejasi su įvairių kalbos lygmenų elementais. Parodyti skirtingas žodžių ryšių rūšis – viena iš aiškinamųjų žodynų funkcijų. Bet kaip pažymima lingvistinėje literatūroje [Виноградов, 1956, p. 80–94; Перетоккина, 1977, p. 16; Воробьева, 1977, p. 64], leksikos sistemiškumas juose nuosekliai neatsispindi. Leksikografai savo darbe laikosi izoliuoto žodžių pateikimo principo, vienateipių leksinių faktų neaprašo pagal bendrą schemą. Abėcėlinė žodžių pateikimo tvarka suardo realius jų tarpusavio ryšius.

Šie trūkumai nėra kiek ne mažiau būdingi ir dvikalbiams žodynams. Vertiminė semantizacija dar labiau apsunkina žodžių tarpusavio ryšių suvokimą, nes sisteminiai ryšiai kiekvienoje kalboje yra specifiški. Vertimų atitikmenys negali parodyti antraštinių žodžių reikšmės diferencinių požymių. Leksikografijoje taikomi įvairūs būdai, padedantys išvengti skirtingų kalbų leksinių vienetų prasminio sutapatinimo. Bene efektyviausias iš jų – sisteminių žodžių ryšių reguliarus atskleidimas. Jis padeda kovoti su klaidingu svetimos kalbos žodžio reikšmės suvokimu dėl jos sutapatinimo su gimtosios kalbos žodžio reikšme. Nepakankami paradigminiai ir sintagminiai žodžių ryšiai žodynuose atsispindi todėl, kad žodynininkams trūksta faktinės medžiagos ir specialių šios srities teorinių darbų.

Kad leksikos sistemiškumą būtina parodyti, pabrėžė jau L. V. Ščerba [1974, p. 290], keldamas klausimą dėl mokomojo žodyno pradėjantiems mokytis svetimos kalbos. Jo mintys padėjo pagrindus mokomajai leksikografijai, kurios turinys yra „teoriniai ir praktiniai aspektai leksikos aprašymui mokytis“ [Морковкин, 1977, p. 37]. Mokomoji leksikografija atsižvelgia į kalbos mokymo etapą, mokinių gimtąją kalbą ir kt. metodinius veiksmus.

Mokomasis žodynas – vienas iš modelių leksikai aprašyti ir metodiškai ją organizuoti mokymui. MALKŽ¹, skirtas pradiniam kalbos mokymo etapui, siekia išlaikyti būdingiausias žodžių sisteminius ryšius, leidžiančius leksiniams vienetams normaliai funkcionuoti kalbinėje komunikacijoje. Šis principas svarbus pačiai antraštinių žodžių atrankai. Sakysim, pateikus žodyne *to shave*

¹ Straipsnio teiginiai bus daugiausia grindžiami ir iliustruojami „Mokomojo anglų–lietuvių kalbų žodyno“ faktais – toliau MALKŽ [Piesarskas, 1981].

arba *woollen*, reikia įtraukti ir būdingiausius jų sintaksinius kaimynus (pvz. *hair, beard* ar *coat, shirt*). Ir atvirkščiai. Jei žodyne nėra anglišių žodžių sąvokoms *anketa, blankas* žymėti, laikoma netikslinga įtraukti veiksmažodį, žymintį sąvoką *užpildyti (to fill in)*.

Įprastinė abėcėlinė antraštinių žodžių pateikimo tvarka, suprantamiausia daugumai žodyno vartotojų, tarp jų ir mokiniams, neturi nieko bendro su semantine leksikos sąranga. Taigi būtina derinti formalų leksikos skaldymą su žodžių tarpusavio ryšių leksikografiniu aprašymu. Kad nuosekliai būtų atskleisti žodžių tarpusavio ryšiai, reikia specialios žodyninio straipsnelio struktūros bei specialių leksikografinės technikos priemonių, kompensuojančių ar bent iš dalies neutralizuojančių neigiamas formaliuos žodžių pateikimo tvarkos pasekmes.

Sintagminiai žodžių ryšiai žodyne

Pagrindinės sintagminių žodžių ryšių atspindėjimo žodyne funkcijos yra: 1) leksikos semantizacija, 2) žodžio valentinių savybių atskleidimas. Pirmoji funkcija pasireiškia tuo, kad šalia pagrindinio semantizacijos būdo (vertiminės semantizacijos ar definicijų) ji patikslina žodžio semantinę apimtį, pagilina jo semantinę charakteristiką. Antrosios funkcijos esmė ta, kad žodžiai tarpusavyje jungiami pagal kalboje egzistuojančias sintaksines taisykles ir žodžių individualias reikšmes (sintaksinis ir leksinis junglumas). Nors abi funkcijos glaudžiai tarpusavyje susijusios, jų svarba įvairaus tipo žodynams nevienoda. Lingvistiniuose žodynuose paprastai svarbesnė pirmoji funkcija, o mokomuosiuose žodynuose į pirmą vietą iškyla antroji.

Dvikalbiuose žodynuose sintagminiai ryšiai atskleidžiami nesistemiškai, sporadiškai ir esti tik iliustracija. Sakysim, anglų—lietuvių kalbų žodyne [Laučka, Piesarskas, Stasiulevičiūtė, 1978] iš trijų daiktavardžio *hair* reikšmių tik viena iliustruojama žodžių junginiais *to cut one's hair* ir *to lose one's hair*. Daugiau dėmesio skiriama veiksmažodžių junglumui, pvz.; iš veiksmažodžio *to give* 15 reikšmių 11 jų iliustruota vartojimo pavyzdžiais, o 4 reikšmių sintagminiai ryšiai paryškinti lietuviškais paaikškinimais.

Mokomuosiuose žodynuose sintagminių ryšių parodymas turėtų būti vienas iš pagrindinių šio tipo žodynų struktūros ir turinio komponentų. Toks žodynas padėtų realizuoti metodinį sistemiskumo principą, pereiti nuo izoliuotų žodžių mokymo(si) prie jų mokymo(si) tipiškuose kontekstuose.

MALKŽ parodo sintagminius ryšius pagal šią schemą: bendrieji žodžių gramatinio junglumo dėsningumai nusakyti pagal kalbos dalis atskirame žodyno skyriuje: o žodyniniame straipsnelyje išskirta speciali (antroji) zona, kurioje pateikiami antraštinio žodžio sintagminiai ryšiai. Jos struktūrą didžiąja dalimi nulemia kalbos dalių kombinatorikos taisyklės. Pavyzdžiui, būdvardžių būdingiausias dvi sintaksinės pozicijos (prieš daiktavardį ir po jungties veiksmažo-

džio), todėl antraštinių žodžių būdvardžių junglumo zona susideda iš dviejų dalių. Pirmojoje dalyje pateikiami būdvardžio junginiai su daiktavardžiu – atributiniai junginiai; taigi, parodoma, kaip antraštinis žodis leksiškai jungiamas kalbamojo žodyno minimumo ribose. Antrojoje dalyje iliustruojama būdvardžio predikatinė vartoseną, dažniausiai sakinyje.

Sudėtingesnė yra antraštinių veiksmažodžių junglumo zonos struktūra, nes veiksmažodinių junginių schemos yra žymiai įvairesnės. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *to promise* pateikti 5 sintaksiniai modeliai: (1) *to promise smth*; (2) *to promise to do smth*; (3) *to promise smb smth*; (4) *to promise smb that...*; (5) *to promise ∅* (absoliutinė vartoseną žodyne neišskirta į atskiras dalis). Veiksmažodžio *to write* pateikti 6 sintaksiniai modeliai, 4 iš jų turi leksinio junglumo pavyzdžius.

Reikėtų čia pažymėti vieną techninę detalę, – būtent, kaip junglumo pavyzdžiai sietini su antraštinio žodžio vertimine semantizacija pirmojoje žodyninio straipsnelio zonoje. Jei tarp antraštinio žodžio lietuviškų atitikmenų dedamas kabliataškis, kiekvienam angliško žodžio reikšmės atspalviui sintagminiai ryšiai atspindimi skyrium, atskiriant specialiu ženklu; jei tarp lietuviškų atitikmenų dedamas kablelis, pavyzdžiai priklauso abiem (ar visiems) atitikmenims.

Iliustraciniuose sakiniuose antraštinis žodis neretai verčiamas į lietuvių kalbą ne pateiktu atitikmeniu. Pavyzdžiui, *military* karinis, o *he is a military man* jis kariškis; *new* naujas, o *that is new to me* tai man naujiena; *mention* minėti, o *don't mention a word about it* niekam apie tai nė žodžio. Tokie pavyzdžiai patikslina žodžio semantinę apimtį, jos įvairumą priklausomai nuo konteksto.

Valentinės žodžių savybės glūdi pačioje žodžio semantikoje, ir sintagminių žodžių atspindėjimas padeda dar labiau patikslinti angliško žodžio reikšmę, kuri buvo atskleista lietuvišku atitikmeniu pirmojoje straipsnelio zonoje. Tai netiesiogiai patvirtina semantiškai artimų žodžių (pvz., priklausančių vienai LSG) junglumo panašumas. Sakysim, spalvas žyminčių būdvardžių sintagminiai ryšiai plačiau paaiškinti tik prie *blue*, o prie kitų šios grupės žodžių duodama nuoroda žr. *blue* ir pateikiami tik specifiški tam būdvardžiui junginiai. Tokiu pat būdu atspindimi mėnesių, savaitės dienų, metų laikų, šalių, sporto šakų, mokymo dalykų ir kt. leksinių grupių žodžių sintagminiai ryšiai. Šis leksikografinis būdas padeda suvokti ryšį tarp žodžio semantikos ir jo junglumo, kartu sutaupoma vietos žodyne.

Paradigminiai žodžių ryšiai

Mokomasis dvikalbis žodynas siekia atskleisti svetimos kalbos leksikos sisteminę sąrangą gimtosios kalbos atžvilgiu, gretindamas dviejų kalbų leksines semantines sistemas. Jų semantiniai atitikmenys siejami su tuo pačiu denotatu, bet priklauso skirtingoms leksinėms semantinėms sistemoms.

Paradigminėje plotmėje ryškius sistemiškumo požymius turi sinoniminiai ryšiai. MALKŽ apima palyginti nedaug sinonimų, nes vienu iš antraštinių žodžių atrankos elementarios kalbos žodyne kriterijų – sinonimų pašalinimas. Pavyzdžiui, sąvoką „jinksmas“ pažymi anglų kalbos būdvardžiai *merry*, *funny*, *lively*, *cheerful*, *amusing*, *joyful*, *joyous*, *humorous* ir kt. Į MALKŽ pateko tik pirmieji trys, dažniausieji ir tiksliausiai perteikiantieji tos sąvokos turinį. Kiti sinonimai nepriklauso vidurinės mokyklos leksiniam minimumui, ir jie žodyno straipsneliuose pateikti be lietuviškų atitikmenų. Pateiktųjų sinonimų (*merry*, *funny*, *lively*) trečioje straipsnelio zonoje pažyma *sin.* rodo šios žodžių eilės sinoniminius ryšius.

Dvikalbis žodynas turi parodyti ir tuos svetimos kalbos žodžių ryšius, kurie tiesiogiai susiję su gimtosios kalbos sisteminiais atitikmenimis. Skirtingi angliški žodžiai dažnai turi tą patį lietuvišką atitikmenį. Nagrinėjamo tipo žodyno specifiška reikalauja atkreipti dėmesį kaip tik į šią žodžių kategoriją. Pavyzdžiui, veiksmazodis *wait* bendro atitikmens *laukti* pagrindu siejamas su *expect* ir *look forward*, o pastarieji dar siejasi su veiksmazodžiu *hope*, turėdami bendrą atitikmenį *tikėtis*. Atitikmenų tapatumas byloja apie angliško žodžių bendro semantinio komponento buvimą, apie jų semantinį artimumą, bet nebūtinai jų sinonimiškumą. Būdamą platesnės apimties, sąvoka „semantinis artumas“ pažymi, kad atitinkami žodžiai yra didesnės negu sinonimų eilės leksinės mikro-sistemos nariai (dažnai LSG nariai). Artimos reikšmės žodžiams, dalijantiems tarp savęs tam tikrą „prasminę sritį“, būdinga interferencija, nes skirtingose kalbose ta sfera nevienodai leksiškai skaldoma. Lietuviškų atitikmenų tapatumas yra potencialus interferencijos šaltinis. Todėl išskirti tokius svetimos kalbos žodžius yra ypač svarbu mokomajame dvikalbiame žodyne, kuriame sisteminiai ryšiai atspindimi per gimtąją kalbą, kartu prognozuojant galimus leksinio lygmens interferencijos atvejus. Tuo tikslu MALKŽ naudoja nuorodą *plg.* (= palygink). Angliški žodžiai, susieti straipsnelio trečioje zonoje nuoroda *plg.*, savo semantikoje turi bendrą, identifikuojantį komponentą ir paprastai yra vienos LSG nariai. Ši nuoroda gali žymėti įvairius paradigminės plotmės semantinio artumo ryšius. Pavyzdžiui, ja susieti antonimai *east*–*west*, priklausantieji tai pačiai LSG. Tuo tarpu nuorodos *sin.* funkcija specialesnė – ji vartojama prie aktyvaus ir pasyvaus minimumo žodžių, turinčių plačiai vartojamus sinonimus už tam tikro leksinio minimumo ribų.

Derivaciniai ryšiai žodyne

Dalis leksikos sisteminama žodžių darybos – morfemų dėka. Išvestiniuose žodžiuose akivaizdžiau matyti leksikos sistemiškumas negu paprastuose, darybiškai neskaidomuosiuose žodžiuose. Gausių išvestinių ir sudurtinių žodžių atranka ir jų pateikimo būdas – aktuali leksikografijos problema. Daugelyje žodynų, tarp jų ir mokomųjų [Hornby, 1978; Longman, 1978; Shaw, 1970],

antraštinų žodžių statusas suteiktas ir būdingiausioms žodžių darybos priemonėms – priešdėliams ir priesagoms. Žodyniuose straipsniuose abėcėlės tvarka aprašomos darybos formantų semantinės, struktūrinės ir junglumo savybės, pateikiami išvestinių žodžių pavyzdžiai. Tačiau dažnai tai daroma nenuosekliai, nerandant standartinio būdo vienuose šios srities reiškiniams aprašyti. Sakysim, A. S. Hornbio žodyno [1975] pagrindiniame korpuse pateikti priešdėliai *over-*, *re-*, *non-*, *un-*, bet nėra *out-*, *in-*, *mis-*; pateikta priesaga *-in*, o kitų paplitusių ir produktyvių priesagų nėra. Šiame žodyne afiksai abėcėliškai dar išdėstyti žodyno priede.

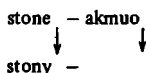
Abėcėlinis afiksų išdėstymas žodyne įgalina atsakyti dalies darinių pateikimo kaip savarankiškų antraštinių žodžių, bet neparodo realios žodžių darybos sistemos. Patogi žodžių derivacinių ryšių atspindėjimo forma yra giminiškų žodžių grupavimas į lizdus. Lizdinė tvarka, nepaisydama griežtos abėcėlės tvarkos, dvikalbiuose žodynuose specifiniais ryšiais susieja darinius su pamatiniais žodžiais. Mokomajame žodyne, atrodo, netikslinga darinius jungti į lizdus dėl šių pagrindinių priežasčių: 1) lizdinis būdas išplečia žodyninio straipsnelio apimtį; kelių, nors ir giminiškų žodžių, leksikografinis aprašymas straipsnelio struktūrą darytų dar sudėtingesnę. Todėl lizdinės tvarkos atsisakoma ir didelės apimties žodynuose; 2) vieni darybinio lizdo nariai mokymo požiūriu paprastai nėra vienuose. Mokomajame žodyne juos būtina pateikti diferencijuotai, t. y. jų pateikimo būdas ir leksikografinio aprašymo išsamumas priklauso nuo darinių struktūros ir jų derivacinių santykių žodžių darybos sistemoje. Kai kuriuose mokomuosiuose žodynuose [Hornby, 1975] naudojamas dalinis lizdinis būdas. Į pamatinio žodžio straipsnelį įtraukiama tik dalis darinių, pvz., anglų kalbosrieveiksmiai su priesaga *-ly*, daiktavardžiai su priesagomis *-ing*, *-ion*, *-ment*, *-ness*, būdvardžiai su priesaga *-able*. Tokie vediniai neturi definicijų, nes jų pamatinio žodžio konkrečioji reikšmė nepatiria ryškesnio modifikavimo. Šiuo atveju didelį vaidmenį turėtų vaidinti išsamus ir aiškus žodžių darybos priemonių funkcinis aprašymas, kurio nei šiame, nei kituose žodynuose nėra.

Mokomajame žodyne žodžių darybos mechanizmus derėtų aprašyti specialiaame skyriuje. MALKŽ skyriuje „Apie anglišku žodžių gramatinės ir darybinės ypatybės“ (3 punktas) pagal kalbos dalis 23 lentelėse pateikti būdingiausi anglų kalbos žodžių darybos būdai: sufiksacija, prefiksacija, konversija, kompozicija ir sudėtiniai veiksmažodžiai surieveiksminėmis dalelytėmis. Vienos kalbos dalies viduje priešdėliai ir priesagos grupuojamos pagal jų reikšmės artumą. Pavyzdžiui, 3 lentelėje sujungtos daiktavardžių priesagos *-ing*, *-ment*, *-ion*, 9 lentelėje – būdvardžių priesagos *-ful*, *-y*, *-ed*, *-ous*. Grupavimas leidžia pavaizduoti žodžių darybos priemonių sinoniminius ryšius. Lentelių struktūra yra standartinė: a) pamatinio žodžio gramatinė charakteristika; b) afiksų reikšmė; c) angliški pavyzdžiai; d) tipiški lietuviški atitikmenys – pavyzdžiai ir apibendrinti atitikmenys.

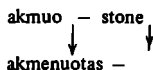
O kaip pateikti šios kategorijos žodžius pačiame žodyno korpuse? Remiantis

diferencijuoto pateikimo principu; dalis išvestinių žodžių pateko į MALKŽ registrą pagal bendrus žodžių atrankos kriterijus, pvz.: *beautiful, freedom* – aktyviosios leksikos vienetai; *friendly, friendship* – pasyvosios leksikos vienetai. O dauguma darinių pateikiami su specialiu ženklu trečiojoje žodyno straipsnelio zonoje. Jie turi pastovius semantinius ryšius su antraštiniu (= pamatiniu) žodžiu. Šių darinių savitumas tas, kad jų reikšmė motyvuota žodžio struktūrinių dalių (potencialios leksikos vienetai). Vietoj vertiminės semantizacijos prie jų rašoma tik nuoroda žr. (= žiūrėk) *atitinkamą lentelę*. Darinio reikšmę nustato pats žodyno vartotojas, remdamasis lentele ir tipiškais pavyzdžiais. Tai garantuoja minėto žodyno skyriaus ir žodyninio straipsnelio pastovų sąlytį. Svarbu, kad santykiai tarp anglišių pamatinių žodžių ir darinių būtų taisyklingi tiek semantiškai, tiek ir formaliai. Įvairūs formalūs nukrypimai darybą daro nebe taisyklingą, apsunkina įžvelgti jos dėsningumus. Todėl lentelėse vengiama pavyzdžių su nereguliariais, žodyne nenusakytais žodžių formos pakitimais, veikiančiais darybą, pvz., *explain–explanation*.

Panašus darybos modelis gali egzistuoti ir gimtojoje kalboje, kurį lentelėse iliustruoja lietuviški atitikmenys. Svetimos–gimtosios kalbų žodyne darybos proceso kryptis yra nuo formos prie reikšmės. Analizės būdu iš išvestinio žodžio struktūros ir antraštinio žodžio leksinio ekvivalento randamas nežinomas, t. y. remiantis lentele, nustatoma derivato reikšmė. Schemiškai atrodytų taip:

Gimtosios–svetimos kalbų žodyne darybos kryptis kita – nuo reikšmės, kurią teikia gimtosios kalbos žodis, prie svetimos kalbos darinio konstravimo. Sintezės būdu iš žinomų pamatinio žodžio ir darybinės morfemos reikšmių reikia sukonstruoti svetimos kalbos darinį, kurio reikšmė atitinka gimtosios kalbos išvestinio žodžio reikšmę. Schema būtų tokia:

Angliškas pamatinis žodis susijęs su vediniu (*stony*) taip, kaip lietuvių kalbos *akmuo* darybiškai susijęs su *akmenuotas*. Darybos panašumas ar identiškumas abiejose kalbose padeda suvokti jų dinamiką ir semantiką.

Lentelių pavyzdžiuose rasime lietuviškų atitikmenų, nusakančių ne žodžių darybos modelį. Sakysim, be konkuruojančių priešdėlių *per-* ir *at-*, semantiškai atitinkančių anglų kalbos priešdėlį *re-*, 21 lentelėje pateiktos ir kitos kalbinės priemonės (*vėl, iš naujo*), kurios liudija tų priešdėlių skirtingą distribuciją

abiejose kalbose. Funkcinis požiūris kompensuoja vienos kalbos darybinio modelio ar lauko „nepakankamumą“ kitos kalbos atžvilgiu.

Žodžių ryšių atskleidimo svarba kalboms mokyti

Paradigminės ir sintagminės ašies susikirtime pasireiškia leksikos sistemiskumas ir atskiro žodžio semantinis statusas. Žodžių tarpusavio ryšiai ir santykiai lemia žodžio vietą kalbos sistemoje, jo funkcionavimo ypatybes. Aprašyti jų pateikimo mokomajame žodyne būdai rodo, kad tiksliau suvokti žodžio reikšmę padeda tiek junglumo aprašymas, tiek ir susiejimas su semantiškai artimais leksiniais vienetais. Nuo to priklauso visa žodyno straipsnelio struktūra ir turinys.

Tačiau sisteminių ryšių atspindėjimas nėra savitiksliis mokomajame žodyne. Leksikografinis žodžio aprašymas jame – vienas iš būdų sisteminti leksiką mokymui. Leksinės sistemos atskleidimas turi didžiulę reikšmę kalbos, ypač jos žodyninės sudėties, mokymui [Новиков, 1972, p. 5].

Svetimoms kalboms mokyti žodis pateikiamas su jo įprastiniais leksiniais ir gramatiniais ryšiais. Tokių ryšių nurodymas padeda sudaryti asociacijas tarp svetimos kalbos žodžių. Ilgo kalbos praktinio vartojimo dėka asociacijos gali susidaryti ir savaime; tačiau toks kelias yra mažai efektyvus, neekonomiškas. Suformuoti svetimos kalbos žodžių asociaciniams ryšiams būtina kryptinga mokomoji veikla, kurios sudedamoji dalis – žodžių tarpusavio ryšių atskleidimas. Asociacijų sudarymas tarp svetimos kalbos žodžių, kaip patvirtino naujausi psicholingvistiniai tyrinėjimai, labai padeda įsiminti, atgaminti ir vartoti žodžius. Tai patvirtina ir kalbų mokymo praktika. Izoliuoti, be asociacijų žodžiai daug greičiau išsitrina iš atminties negu tie, kurie įsimenami su jų sisteminiiais ryšiais kalboje. Tai padeda kovoti ir su gimtosios kalbos interferencija. Štai pavyzdys. Lietuvių kalbos prielinksnis *prieš* yra pagrindinis angliško žodžio *against* atitikmuo. Vadovaudamasis gimtosios kalbos žodžių reikšminiais santykiais ir sutapatinęs abiejų žodžių semantinę apimtį, lietuvis mokinys norės vartoti *against* ne tik frazėse *against one's wishes, to be against war*, bet ir **against a year, *against breakfast*. Žodyne pateikti *against* vartojimo pavyzdžiai, jų komentavimas, susiejimas su konkuruojančiu prielinksniu *before* padeda įveikti neigiamą gimtosios kalbos įtaką. Nuoseklus dviejų kalbų semantiškai artimų žodžių lyginimas neabejotinai padės išvengti tipinių klaidų, kylančių dėl mokinių gimtosios kalbos interferencijos.

Mokėti žodį reiškia mokėti jį vartoti. Žodžio vartojimą daugiausia lemia du faktoriai: jo junglumo ypatybės ir semantiniai ryšiai su kitais artimos reikšmės žodžiais. Atskleidamas žodžių sisteminius ryšius, mokomasis žodynas padeda teisingo žodžių vartojimo pagrindus. Realūs leksiniai ir gramatiniai šio minimumo žodžių tarpusavio ryšiai sudaro geriausias galimybes konstruoti rišlią kalbą. Sintagminių ryšių atspindėjimo pobūdis tam tikru mastu priklauso

nuo svetimios kalbos mokymo etapo. Elementarijõs kalbõs žodyne daugiausia pateikiami laisvi žodžių junginiai antraštiniam žodžiui būdinguose sintaksiuose modeliuose ir pozicijose. Todėl čia vyrauja tipiški binariai žodžių junginiai, pagrįsti tikrovės reiškinų ar loginiais santykiais. Žinoma, pradiniam etape tenka pateikti ir tokius sintaksinius junginius (frazes, sakinius), kurie išplaukia iš svetimios kalbos specifikos, jos normų. Aukštesnėje mokymo pakopoje tikslinga akcentuoti individualias antraštinio žodžio junglumo savybes, pateikti idiominis žodžių junginius.

Žodžių tarpusavio ryšių vienos LSG viduje nurodymas geriau įtvirtina minimumo leksinius vienetus. Tokie žodžiai dažnai turi panašų junglumą, todėl galima sumažinti mokymo laiką, reikalingą kiekvieno LSG nario sintagminiams ryšiams įtvirtinti. Pvz., išmokus vieno žodžio, priklausančio 93 puslapyje išvardytoms LSG, junglumą, galima juo remtis mokantis kitų tos pačios grupės žodžių junglumo. Savo leksikografinio žodžių aprašymo būdais į tai orientuoja mokinius ir mokytojus MALKŽ.

Mokomajame žodyne apstu medžiagos mokyti žodžių darybos. Buvo minėta, kad žodžių darybos proceso kryptis skiriasi svetimios–gimtosios ir gimtosios–svetimios kalbų žodynuose. Pirmojo tipo žodynas bus naudingas mokiniui tada, kai jam iškils reikalas nustatyti svetimios kalbos darinių reikšmę iš žodžio struktūrinių dalių. Analitinės procedūros būdingos skaitymui ir klausymui. Antrojo tipo žodynas padės mokiniui tada, kai reikės pačiam sudaryti išvestinį ar sudurtinį svetimios kalbos žodį pagal jo komponentų reikšmes (sintezė). Einant nuo prasmės prie formos, labai naudinga remtis, kur galima, žodžio darybos analogija gimtojoje kalboje. Tai – svarbus atramos taškas mokantis svetimios kalbos derivacinių ryšių.

plg. <i>culture</i> – <i>cultural</i>	<i>kultūra</i> – <i>kultūrinis</i>
<i>music</i> – <i>musical</i>	<i>muzika</i> – <i>muzikinis</i>
<i>elect</i> – <i>reelect</i>	ir <i>rinkti</i> – <i>perrinkti</i>
<i>write</i> – <i>rewrite</i>	ir <i>rašyti</i> – <i>perrašyti</i> ir t. t.

Čia reikėtų pabrėžti, kad tiek sintezės, tiek ir analizės atveju mokymosi objektas yra ne patys dariniai kaip leksiniai vienetai, o užfiksuoti lentelėse darybinio proceso dėsningumai. Lentelės turi tą privalumą prieš verbalines taisykles, kad moko mokinį ne mechanškai įsiminti, o kurti, veikti pačiam (iššifravimas, konstravimas ir kt. operacijos) pagal pateiktas schemas. Mokymosi objektas yra derivacinės taisyklės, schematiškai apibendrinančios pastovius darinių ryšius kalboje. Taisyklės pagrindas – abiejų išvestinio žodžio pusių (morfologinės struktūros ir jo reikšmės) santykiavimo reguliarumas. Pagrindinis lentelių uždavinys – mokyti darybos dėsningumą ir tuo pagrindu plėsti mokinių žodyną.

Nagrinėto tipo mokomasis žodynas orientuoja žodyno vartotoja į (1) svetimos kalbos leksikos diferencijuotą mokymą, priklausomai nuo leksinio vieneto kalbinių ir metodinių savybių ir (2) sisteminę žodžių semantizaciją, kuri palengvina leksinės medžiagos įsiminimą, padidina įsimenamų žodžių kiekį. Išskirdamas žodį iš bendros leksinės sistemos, MALKŽ visa savo šraipsnelio struktūra išryškina jo santykius su kitais vienetais. Daugelis išvestinių ir sudurtinių žodžių nelaikomi atskirais mokomaisiais vienetais, o semantizuojami „pagal taisyklę“, t. y. reikšmė išvedama iš žodžio sudedamųjų dalių. Toks leksikos aprašymo būdas turi derintis su jos mokymo sistemiskumo principu. Logiškumo, prasmingumo, motyvacijos atžvilgiais šio kalbos aspekto sistemiskumas mokymas žymiai efektyvesnis ir įdomesnis už atsitiktinės ir įvairiarūšės leksinės medžiagos semantizaciją pagal teksto skyrelius.

СИСТЕМНЫЕ СВЯЗИ СЛОВ В УЧЕБНОМ ДВУЯЗЫЧНОМ СЛОВАРЕ

Б. ПЕСАРСКАС

Резюме

В статье изучаются способы и приемы отражения синтагматических, парадигматических и деривационных связей слов в учебном словаре. Такая модель лексикографического описания лексики требует особой структуры словарной статьи. Синтагматические связи отражены во второй зоне, а парадигматические и деривационные – в третьей зоне словарной статьи. Основные положения статьи реализованы в „Учебном англо-литовском словаре“ (1981).

LITERATŪRA

Виноградов, 1956 – Виноградов В. В. О некоторых вопросах теории русской лексикографии. – ВЯ, 1956, № 5.

Воробьева, 1977 – Воробьева Г. О. О методе лексикографического описания семантической структуры слова. – Вестн. Моск. ун-та, 1977, № 4.

Котелова, 1974 – Котелова Н. З. Системы и системность в словаре. – В кн.: Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания: Тез. докл. М., 1974.

Морковкин, 1977 – Морковкин В. В. Учебная лексикография как особая лингвометодическая дисциплина. – В кн.: Актуальные проблемы учебной лексикографии. М., 1977.

Новиков, 1972 – Новиков Л. А. Лексикология русского языка, ее основные понятия и категории. – Русский язык в начальной школе, 1972, № 5.

Перетокينا, 1977 – Перетокина В. Ф. Семантическая структура английского глагола как лексикографическая проблема: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1977.

Щерба, 1974 – Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. – В кн.: Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Hornby, 1978 – Hornby A. S. Oxford Student's Dictionary of Current English. – Oxford, 1978.

Hornby, 1975 – Hornby A. S., Cowie A. P., Windsor Lewis. Oxford Learner's Dictionary of Current English. 3rd ed. – London, 1975.

Laučka, Piesarškas, Stasiulevičiūtė, 1978 – Laučka A., Piesarškas B., Stasiulevičiūtė E. Anglų–lietuvių kalbų žodynas. V., 1978.

Longman, 1978 – Longman Dictionary of Contemporary English. – London, 1978.

Piesarškas, 1981 – Piesarškas B. Mokomasis anglų–lietuvių kalbų žodynas. K., 1981.

Shaw, 1970 – Shaw J. R. Shaw J. The new Horizon Ladder Dictionary of the English language. – New York, 1970.

Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas
Anglų kalbos katedra

Įteikta
1984 m. rugsėjo mėn.